

نقش نماز در تعالی فرهنگی - اجتماعی سبک زندگی اسلامی با تکیه بر دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی)

آسیه استادی^۱

سید مجید نبوی^۲

چکیده

زمینه و هدف: پژوهش حاضر با تأکید بر آموزه‌های اسلامی و با بهره‌گیری از بیانات مقام معظم رهبری، به بررسی کاربردی‌ترین ابعاد فرهنگی - اجتماعی نماز در سه حوزه «خانواده، حقوق و اخلاق اجتماعی» می‌پردازد و درصدد بیان اثبات نقش مؤثر نماز در اصلاح سبک زندگی، از سبک زندگی غربی و سکولار، به سمت سبک زندگی اسلامی است. بررسی ابعاد فرهنگی و اجتماعی سبک زندگی اسلامی و نقش نماز در تعالی فرهنگی - اجتماعی این نوع سبک زندگی با بهره‌گیری از آیات، روایات و بیانات مقام معظم رهبری مدظله العالی، توجه دادن به نماز در ابعاد مختلف زندگی و ارائه راهکار برای اصلاح سبک زندگی به روش اسلامی از اهداف و محورهای مورد توجه در این نوشتار است.

روش تحقیق: روش گردآوری اطلاعات در این نگارش، کتابخانه‌ای و اسنادی است و کتاب‌ها و مقاله‌های چاپ شده به زبان‌های فارسی و عربی با روش توصیفی - تحلیلی مورد استفاده قرار گرفته است. **یافته‌ها و نتیجه‌گیری:** با توجه به مطالعات انجام شده در زمینه تأثیر نماز در شئون مختلف سبک زندگی و بر اساس تجزیه و تحلیل آثار و کارکردهای فرهنگی و اجتماعی آن، نتیجه می‌شود که «نماز» با التزام به حقوق خانواده، پایبندی به حقوق اجتماعی و توسعه اخلاق اجتماعی، باعث می‌شود که ابعاد مختلف فرهنگی - اجتماعی سبک زندگی انسان تعالی یابد و جامعه اسلامی می‌تواند در سایه آن به شکوفایی و رشد فرهنگی و اجتماعی برسد و موجب تحقق حیات طیبه‌ای گردد که در قرآن کریم بیان شده است.

واژه‌های کلیدی: نماز، مقام معظم رهبری، تعالی فرهنگی، سبک زندگی اسلامی، خانواده.

۱. کارشناسی ارشد شیعه‌شناسی و نهج البلاغه، طلبه سطح سه حوزه علمیه a_ostadi@yahoo.com

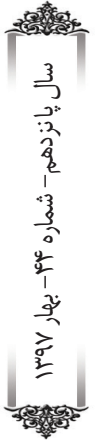
۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اراک majidnabavi1366@gmail.com

۱- مقدمه

«نماز» فریضهٔ جامعی است که تمام ابعاد زندگی فرد و جامعه را در بردارد. به تعبیر امام خمینی (ره) نماز آن «نسخهٔ جامع» است که پروردگار برای رهایی جان قدسی انسان از قفس طبیعت، تجویز کرده است. این نسخهٔ کامل، همانند دیگر دستورات و احکام الهی، بر اساس حکمت بنا شده است. راز این جامعیت، در حدیث پیامبر ﷺ بیان شده است: «لَا نَّ الصَّلَاةَ تَسْبِيحُ وَ تَهْلِيلُ وَ تَحْمِيدُ وَ تَكْبِيرُ وَ تَمْجِيدُ وَ تَقْدِيسُ وَ قَوْلُ وَ دَعْوَةٌ» (مجلسی، ۱۴۰۴: ۱/۲۳۱)؛ یعنی نماز، هم تسبیح و هم «لا اله الا الله» و هم ستایش و هم تکبیر، تقدیس، گفتگو و درخواست است. امام (ره) نماز را «معجون الهی و حبل متین» (خمینی، ۱۳۷۲: ۵۷) دانسته است.

از آنجا که در احکام نماز باید به حقوق فردی و اجتماعی افراد توجه شود و در غیر این صورت ممکن است نماز صحیح و یا مقبول نباشد - برای مثال در صورت غضبی بودن مکان یا لباس نمازگزار نماز او باطل است - بنابراین با رعایت این قوانین و با وجود استمرار این عمل عبادی در طول روز، التزام به این حقوق، باید جزو رفتار و خلیات دائمی شخص باشد و برای او ملکه شود؛ پس نماز می تواند شاخص مناسبی برای اصلاح سبک زندگی انسان باشد. در اینجا سعی می شود تا به بررسی نقش نماز در اصلاح سبک زندگی و ارائه راهبردهایی در جهت تعالی ابعاد فرهنگی - اجتماعی سبک زندگی اسلامی در راستای بیانات مقام معظم رهبری دام ظلّه العالی پرداخته شود. ضرورت پرداختن به این مسئله از آن جهت است که با روند رو به رشد فناوری و گسترش رسانه‌ها، به تدریج زندگی به سمت سبک غیراسلامی پیش می رود تا جایی که احتمال دارد شیوهٔ زندگی اسلامی کمرنگ شود و به تدریج جای خود را به سبک زندگی غربی دهد. ابزارهای مدرن از جمله ماهواره، اینترنت، تلفن های همراه و... راه را برای گسترش هرچه بیشتر فرهنگ بیگانه هموار می کنند و این در حالی است که فرهنگ غرب به عنوان الگو انتخاب می شود. طبق فرمودهٔ مقام معظم رهبری مدظلّه العالی، غرب در بخشی که متن زندگی است، پیشرفت نکرده است؛ بنابراین پیشرفت های دیگر نیز نمی تواند آن را رستگار کند و به آن امنیت و آرامش روانی بخشد. در آنجا باینکه ثروت، بمب اتم،

پیشرفت‌های گوناگون علمی و قدرت نظامی وجود دارد؛ اما افسردگی، ناامیدی، به‌هم ریختگی درونی، نبود امنیت اجتماعی و خانوادگی، بی‌هدفی و پوچی هم رواج دارد. اصل قضیه این است که بتوان متن زندگی و سبک زندگی، که بخش اصلی تمدن است را اصلاح کرد. این، بخش حقیقی و اصلی تمدن است؛ مثل مسئله خانواده، سبک ازدواج، نوع مسکن، نوع لباس، الگوی مصرف و... (مقام معظم رهبری، اولین اجلاس سراسری نماز، ۶/۷/۷۰). از بیانات معظم‌له روشن می‌شود که غرب نمی‌تواند الگوی مناسبی برای زندگی دیگران شود و این مهم، تنها با تکیه بر احکام و آموزه‌های الهی محقق خواهد شد: «ما می‌خواهیم ملتی باشیم که مسلمانی را در عمل - نه فقط در ادعا - ثابت کنیم؛ به احکام الهی عمل کنیم. می‌خواهیم جامعه، جامعه‌ی مسلمان و اسلامی باشد. ما نمی‌خواهیم بافته‌ها و پندارهای متفکرین مادی، سیاستمداران غربی را در زندگی خودمان به‌عنوان دستورالعمل بپذیریم، ما می‌خواهیم حکم خدا را بپذیریم» (مقام معظم رهبری، ۶/۱۱/۱۳۸۸).

به‌طور کلی درباره «آداب و روش زندگی» یا عنوان مدرن آن «سبک زندگی» که برآمده از اندیشه‌ورزی چند دهه‌ی اخیر است، منابع زیادی به نگارش درآمده است، پیش‌ازین، علمای شیعه به مباحث کلی آن پرداخته‌اند؛ از جمله علامه مجلسی با نگارش «حلیه المتقین»، شیخ حر عاملی با تألیف «احکام الشریعه»، آیت‌الله جوادی آملی با اثر جدید و کاربردی «مفاتیح الحیاة» به این امر مهم همت گمارده‌اند؛ اما کتاب، مقاله یا اثری که به‌صورت مستقل و کاربردی به بررسی «نقش نماز در تعالی فرهنگی اجتماعی سبک زندگی اسلامی با تأکید بر دیدگاه مقام معظم رهبری» پردازد، توسط نویسندگان این مقاله یافت نشد. البته لازم به ذکر است که مقاله‌ای با عنوان «اهمیت نماز در کلام رهبر معظم انقلاب اسلامی» در روزنامه رسالت، شماره ۷۶۳۳، ۹۱/۶/۱۸ نگاشته شده است که بسیار مختصر و در حد یک صفحه است و به‌طور مسلم، کامل و جامع به این مسئله پرداخته است. این مقاله کوشش می‌کند تا بر اساس آیات و روایات و با تأکید بر بیانات مقام معظم رهبری (دام‌ظله‌العالی) به این پرسش‌ها پاسخ دهد: با توجه به ورود فرهنگ غربی از طریق ابزارهایی مانند ماهواره، اینترنت، تلفن‌های همراه و غیره در جوامع

اسلامی، نماز چه نقشی در تعالی فرهنگی - اجتماعی سبک زندگی اسلامی دارد؟ آیا مقام معظم رهبری (دام‌ظله‌العالی) به این مسئله پرداخته و راهکارهایی ارائه داده‌اند؟

۲- مفهوم‌شناسی

الف) تعالی

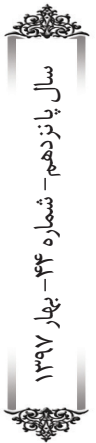
تعالی، اسم مصدر از ریشه ع ل ی، به معنای بلند شدن، برتر شدن، بلندپایه شدن و برتری است (دهخدا؛ معین؛ عمید، ذیل واژه تعالی). تعالی در اصطلاح، معانی مختلفی دارد. یکی از تعاریف این است که: وضعیت یا کیفیتی برای صعود و بالا رفتن هنگامی که قصد دست‌یابی به ارزش و هدف مهمی باشد (ازگلی، ۱۳۹۱: ۱۵۱-۱۸۱).

ب) سبک زندگی

سبک زندگی واژه‌ای است که برای توصیف شرایط زندگی انسان استفاده می‌شود و ترکیبی از دو واژه «سبک» و «زندگی» است. «سبک» در لغت به معنی هماهنگی کامل میان الفاظ و اندیشه و «زندگی» به معنای حیات (محبوب، ۱۳۷۶: ۱۳) و نیز به معنای سیمای فکر انسان و راهی مطمئن برای شناخت خلق و خوی انسان (زرین‌کوب، ۱۳۵۴: ۶۷۸/۲) و همچنین به معنای روش و نوع زندگی فرد و یا شیوه زندگی که منعکس‌کننده گرایش‌ها و ارزش‌های یک فرد یا گروه است (مهدوی کنی، ۱۳۸۷: ۵۱).

«سبک زندگی» در اصطلاح عبارت است از: «ارزش‌ها و رسم‌های مشترکی که به گروه احساس هویت جمعی می‌بخشد» (توسلی، ۱۳۷۳: ۶۲). برخی قائل‌اند که سبک زندگی استقرار معیارهای هویتی را در چارچوب زمان و مکان ممکن می‌سازد (فاضلی، ۱۳۸۲: ۶۳) و در بیشتر مواقع افراد یک جامعه، سبک زندگی مشترکی دارند و سبک زندگی بر ماهیت و محتوای خاص تعاملات و کنش‌های اشخاص در هر جامعه دلالت دارد و مبین اغراض، نیات، معانی و تفاسیر فرد در جریان عمل روزمره و زندگی روزانه است (رضوی‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۶).

سبک زندگی اسلامی دو اصل دارد: «بینش اسلامی و منش اسلامی». بینش، همان مبانی اعتقادی و باورهای اسلامی سبک زندگی را تشکیل می‌دهد؛ و منش دو بُعد مبانی اخلاقی و

ارزش‌های اسلامی و حقوقی را شامل می‌شوند که این دو باهم به اعمال و رفتار مسلمانان معنا می‌بخشند. مفهوم اسلامی بودن، انعکاس «مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی است که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها لازم است» (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۹۳).

ج) حیات طیبه

قرآن کریم سبک زندگی مطلوب اسلامی را با عنوان «حیات طیبه» مطرح می‌کند:

«مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نحل: ۹۷) «هر کس، از مرد یا زن، کار شایسته کند و مؤمن باشد، قطعاً او را با زندگی پاکیزه‌ای، حیات می‌بخشیم و مسلماً به آنان بهتر از آنچه انجام می‌

دادند، پاداش خواهیم داد».

حیات طیبه، پیراسته از هر امر ناپسندی است؛ زیرا در محضر خدا و در مقام قرب خداوندی، که هدف عالی زندگی است، جایی برای این امور نیست (طبرسی، ۱۳۳۳: ۷/۷۳۴ - ۷۳۵). برخی «حیات طیبه» را عبادت همراه با روزی حلال و توفیق بر اطاعت فرمان خدا تفسیر کرده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۶: ۱۱/۳۹۴). از دیدگاه علامه طباطبائی، این آیه شریفه، دلالت دارد که خداوند سبحان، انسان با ایمانی را که عمل شایسته انجام می‌دهد، با زندگی جدیدی که غیر از زندگی معمول مردم است، اکرام می‌کند و آثار زندگی حقیقی که همان علم و قدرت است در این زندگی برایش فراهم می‌شود و این قدرت باعث می‌گردد چنین فرد مؤمنی، امور را چنانکه هست ببیند؛ سپس با قلبش از امور باطل که در معرض فنا و همان زندگی دنیوی است، روی‌گردان شود و چون از بند این تعلقات دنیوی رها شد، شیطان نمی‌تواند او را ذلیل خود سازد و در بند خود گرفتار کند (طباطبائی، ۱۳۷۲: ۱۲/۳۴۱).

از دیدگاه مقام معظم رهبری «حیات طیبه» یعنی «زندگی گوارا». یک ملت آن وقتی زندگی گوارا دارد که احساس کند و ببیند که دنیا و آخرت او بر طبق مصلحت او پیش می‌رود؛ این زندگی گواراست. زندگی گوارا وقتی است که رفاه مادی با عدالت، معنویت و اخلاق همراه شود و این را فقط ادیان الهی می‌توانند برای بشر تأمین کنند. حیات طیبه و زندگی گوارا فقط

آخرت نیست. اسلام نمی‌گوید من می‌خواهم زندگی اخروی بعد از مرگ مردم را آباد کنم. دنیای آن‌ها هر جور شد، شد. این منطق اسلام نیست. منطق اسلام این است که زندگی جامعه اسلامی باید از مواهب الهی سرشار شود و بشر با بهره‌مندی‌های مادی در زندگی خود، راه معنویت را گم نکند و درست حرکت کند (مقام معظم رهبری، بیانات در حرم مطهر رضوی به مناسبت نوروز، ۱۳۸۳/۱/۲)؛ «در اسلام همه‌چیز مقدمه خودسازی انسان است. همه فرایض، احکام، تکالیف، واجبات، اجتناب از گناهان و نوافل و احکام اجتماعی و فردی همه و همه، مقدمه حیات طیبه است... اگر بشر بر اساس تربیت الهی که با اراده خود او قابل تحقق است، قرار گیرد این حیات طیبه در نفس او به وجود خواهد آمد و محیط را هم طیب و هم طاهر خواهد کرد. نماز برای خاضع کردن انسان است. همه حرکات و سکنت و عمل و سکون و اقدام و هر آنچه در اسلام است، برای این است که ما بر نفس خودمان تسلط پیدا کنیم» (مقام معظم رهبری مدظله‌العالی، بیانات در دیدار عمومی به مناسبت عید سعید فطر، ۱۳۷۷/۱۰/۲۸).

۲- روش تحقیق

مقاله پیش رو بر آن است تا با محوریت پرسش‌های مطرح‌شده توسط مقام معظم رهبری که در دیدار جوانان استان خراسان شمالی مورخ ۹۱/۷/۲۳ ایراد شده، به بررسی نقش نماز در تعالی فرهنگی اجتماعی سبک زندگی بپردازد. پرسش‌های مذکور عبارت‌اند از: چرا فرهنگ کار جمعی در جامعه ما ضعیف است؟ چرا در برخی از بخش‌های کشورمان طلاق زیاد است؟ چرا در زمینه فرهنگ رانندگی در خیابان، ما مردمان منضبطی نیستیم؟ حقوق افراد را چقدر رعایت می‌کنیم؟ انضباط اجتماعی در جامعه چقدر وجود دارد؟ چه کنیم که حق همسر - چه زن و چه مرد - و حق فرزندان رعایت شود؟ چه کنیم که طلاق و فروپاشی خانواده آنچنانکه در غرب رایج است در بین ما رواج پیدا نکند؟ و اینکه علت بی‌اخلاقی‌هایی مانند دروغ، غیبت، پرخاشگری و بی‌صبری در میان بعضی از ما چیست؟ (مقام معظم رهبری، ۹۱/۷/۲۳).

این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی، نقش نماز در سبک زندگی اسلامی را بررسی می‌کند. روش گردآوری اطلاعات در این نگارش، کتابخانه‌ای و اسنادی است و از منابع نوشتاری اعم

از کتاب‌ها و مقالات چاپ‌شده به زبان‌های فارسی و عربی، استفاده شده است.

۳- یافته‌ها

*تبعیت همه امور زندگی از نماز

در بیانات مقام معظم رهبری مدظله‌العالی مواردی از جمله علت طلاق و فروپاشی خانواده‌ها، حقوق اجتماعی و خانوادگی افراد، انضباط اجتماعی، به چشم می‌خورد که نشان از دغدغه ایشان در امر فرهنگ و اجتماع دارد. در راستای بیان اهمیت نماز و نقش آن در سبک زندگی اسلامی، به روایتی از امیرالمؤمنین علیه السلام اشاره می‌شود که در موارد مختلف بر این مطلب تأکید فرموده‌اند که «تمام اعمال ما پیرو نماز است»؛ از جمله در نامه‌ای خطاب به محمدبن ابی بکر می‌فرماید: «وَأَعْلَمُ أَنَّ كُلَّ شَيْءٍ مِنْ عَمَلِكَ تَبِعَ لِصَلَاتِكَ: بدان که تمام کردار نیکت تابع نماز توست» (نهج‌البلاغه، نامه ۲۷).

الف) التزام به حقوق خانواده در پرتو نماز

بر اساس آموزه‌های اسلامی «خانواده» نخستین کانون رشد و آرامش بشر است (روم، ۲۱). روایات متعددی بر اهمیت خانواده تأکید کرده‌اند؛ برای نمونه امام صادق علیه السلام در بیان تأثیر تشکیل خانواده بر عبودیت فرد می‌فرماید: «رَكَعَتَانِ يُصَلِّيهِمَا مُتَزَوِّجٌ أَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ رَكَعَةً يُصَلِّيْهَا غَيْرَ مُتَزَوِّجٍ: دو رکعت نمازی که همسر دار می‌خواند، برتر از هفتاد رکعت نمازی است که فرد بی همسر بخواند» (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۱۰۳/۱۵ و ۲۱۹؛ محمدی ری‌شهری، ۱۴۱۶ق: ۲۵۲/۳).

جایگاه نماز در تربیت و استحکام خانواده را در سیره معصومان علیهم السلام می‌توان مشاهده نمود. چنانچه امام علی علیه السلام در وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «فكان يأمر بها اهله و يصبر عليها نفسه» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۰) «[رسول خدا صلی الله علیه و آله] خانواده اش را به اقامه نماز امر می‌فرمود و خود نیز با بردباری به انجام آن می‌پرداخت». امام صادق علیه السلام نیز درباره امیرالمؤمنین علیه السلام این گونه می‌فرماید: «كان علی علیه السلام قد جعل بيتا في داره ليس بالصغير و لا بالكبير لصلوته و اذا كان الليل ذهب معه بصبي لا يبيت معه فيصلی فيه؛ امام علی علیه السلام در خانه خود اتاق متوسطی برای نماز

خود اختصاص داده بود. شب‌ها برای نماز خواندن طفل کوچکی را که نمی‌خوابید با خود به آن اتاق برده، نماز می‌خواند» (حر عاملی، ۱۴۰۳ق: ۵۵۵/۳). از این روایت برمی‌آید که نماز، علاوه بر تأثیر بر خود فرد، باعث اثرگذاری بر افراد خانواده نیز می‌شود که در ادامه، به ذکر برخی از مهم‌ترین آثار نماز در خانواده پرداخته می‌شود:

*** ایجاد انسجام و همدلی در کانون خانواده:** از جمله عواملی که خانواده را پایدار می‌سازد و حیات آن را استمرار می‌بخشد، وجود انسجام در آن است، هراندازه همسویی در آن بیشتر باشد و همدلی در آن قوت گیرد، خانواده منسجم‌تر خواهد بود. یکی از راه‌های تحقق این امر، برگزاری نماز جماعت در منزل است. این حرکت فاصله‌ها را در خانواده از بین می‌برد و افراد را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد. خانواده‌ای که به امر عبادت و دستور الهی ملتزم است، طلاق را مبعوض‌ترین حلال‌ها می‌شمارد و برای اندک اختلافی رو به جدایی نمی‌آورد. این مطلب، یکی از مواردی است که مقام معظم رهبری (دام‌ظله‌العالی) به‌صراحت به بیان آن پرداخته و از آن ابراز نگرانی کرده است (بیانات رهبری، دیدار با جوانان خراسان شمالی، ۹۱/۷/۲۳).

*** تأمین بهداشت روانی خانواده:** از دیگر اموری که نماز در خانواده به تحقق آن کمک می‌کند، بهداشت جسمانی و روانی است؛ زیرا نماز عامل نزدیکی به خدا و موجب امنیت خاطر آدمی است. در این زمینه امام علی (علیه‌السلام) در دعای کمیل می‌فرماید: «نام خدا دوا و یاد او شفاست» که البته این شفا، شامل هر دو بُعد جسمانی و روانی می‌شود؛ بنابراین می‌توان گفت سلامت روانی محصول ایجاد ارتباط معنوی با خدا است و سلامت جسمانی نیز زمینه‌ساز سلامت روانی است و هرگاه اعضای خانواده در هر دو بُعد جسم و روان از سلامت برخوردار باشند، فضای خانواده نیز از سلامت برخوردار خواهد شد.

*** توسعه و تعالی فرهنگ دینی در خانواده:** برپایی نماز در فضای خانه، خانواده را در توسعه و تعالی فرهنگ دینی یاری می‌رساند؛ زیرا نمازگزار برای ادای این فریضه، باید بر مقدمات، ارکان و احکام نماز واقف شود. در این میان مباحثی پیرامون نماز در بین اعضای خانواده مطرح می‌شود و به‌طور طبیعی، برای فرزندان پرسش‌هایی در زمینه نماز پیش می‌آید که برای

یافتن پاسخ خود به والدین رجوع می‌کنند. از سویی والدین نیز بر رفتار عبادی فرزندان خویش نظارت می‌کنند تا آنان را برای برگزاری بهتر نماز یاری رسانند و به این ترتیب فضای بحث و گفت‌وگو درباره نماز و نیز مسائل دیگر دینی آغاز می‌شود.

*** الگوپذیری فرزندان از والدین:** آنچه باید به آن اهتمام ویژه‌ای نمود، این است که والدین در خانواده در انجام عبادت، نقش الگو دارند، به طوری که اگر در طریق حق گام بردارند و به عبادت خدا پردازند، فرزندان نیز از والدین خویش الهام می‌گیرند و آنان نیز معمولاً در همان طریق گام می‌نهند. بدین ترتیب روش انجام عبادت والدین در معرض دید فرزندان قرار دارد و به تدریج خط‌مشی آنان در زندگی می‌شود.

*** احترام متقابل در خانواده:** «احترام به والدین» سفارش اکید اسلام به مسلمانان است. از آیات و روایات چنین استفاده می‌شود که کمترین بی‌احترامی در مقابل پدر و مادر، گناهی بزرگ است «... فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍ وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَ قُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا» (اسراء، ۲۳). از این رو نماز آن شخصی که بغض پدر و مادر را در دل داشته باشد اثربخش نیست و موجب کمال نمی‌شود. از پیامبر اسلام ﷺ منقول است که فرمودند: «لَا يَقْبَلُ اللَّهُ صَلَاةَ الْعَاقِّ: نماز کسی که مورد عاق (نفرین) والدین واقع شده باشد قبول نیست» (نوری، ۱۴۰۸ق: ۳۳۲/۱۳). امام صادق (علیه السلام) نیز فرمودند: «مَنْ نَظَرَ إِلَىٰ أَبِيهِ نَظْرَ مَاقَتٍ وَ هُمَا ظَالِمَانِ لَهُ لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ لَهُ صَلَاةً: هر کس با چشم بغض و کینه به پدر و مادر خود که به وی ستم کرده اند نگاه کند، نمازش در پیشگاه الهی قبول نیست» (همان).

**** احترام به همسر:** از پیامبر اسلام ﷺ نقل شده است که حضرت به سه چیز بسیار تأکید داشتند و به نزدیکان خود توصیه می‌فرمودند: «الصَّلَاةُ الصَّلَاةُ وَ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ لَا تَكَلَّفُوهُمْ مَا لَا يُطِيقُونَ وَ اتَّقُوا اللَّهَ فِي النِّسَاءِ فَإِنَّهُنَّ عَوَانُ فِي أَيْدِيكُمْ: نماز، نماز بگزارید و به زیردستان به نیکی رفتار کنید و از خدا بترسید در کار زنان که آنان اسیران دست شمایند» (غزالی، ۱۳۸۵: ۹۰/۲). به نظر می‌رسد که ارتباط این سه امر در این باشد که نماز واقعی موجب می‌شود نمازگزار از ظلم و تعدی به حقوق دیگران دوری نماید و درجات ایمان و ترس از خدا در قلب او بیشتر

نقش نماز در تعالی فرهنگی - اجتماعی سبک زندگی اسلامی
با تکیه بر دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی)

گردد و متقابلاً کسی که به خانواده و دیگران ظلم و ستم نماید و در عین حال نماز هم بخواند، نمازش هر چند شرط صحت را داشته باشد ولی قطعاً فاقد شرط کمال است. همچنین روایات تأکید دارند که زن برای مقبولیت نماز خویش، باید در دست‌یابی به رضایت شوهر بکوشد. خاتم پیامبران صلی الله علیه و آله فرموده است: «خداوند نماز پنج‌گروه را نمی‌پذیرد: بنده‌ای که از مولای خود فرار کرده، شراب‌خوار، رباخوار، کسی که عاق والدین قرار گیرد و زنی که شوهرش از او راضی نباشد» (نوری، ۱۴۰۸ق: ۳۳۲/۱۳).

ب) پایبندی به حقوق اجتماعی در پرتو نماز

* رعایت حقوق دیگران: سبک‌زندگی اسلامی برخلاف سبک‌زندگی غربی، فقط به زندگی روزمره شخصی محدود نمی‌شود از این‌رو در آموزه‌های اسلامی به حقوق اجتماعی، اهمیت بسیاری داده شده است؛ تا آنجا که در برخی روایات، شرط قبولی عبادات، توجه به این موارد، بیان شده است. الزاماتی همچون غصبی نبودن لباس و مکان نمازگزار، پرداخت خمس و زکات (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۱۲/۹۶)، پرهیز از غیبت (نراقی، ۱۳۸۴: ۲/۲۳۴) و عدم تجاوز به مال و حقوق دیگران و... به‌عنوان شرایط قبولی نماز، این عبادت را از یک عمل فردی خارج کرده و آن را به‌عنوان پدیده مؤثر اجتماعی در جهت تعالی و رشد مطرح نموده است.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: «کسی که یک لقمه حرام بخورد، نماز چهل شبش پذیرفته نشود» (محمدی ری‌شهری، ۱۴۱۶ق: ۳/۱۱۲۴). امیر مؤمنان علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «جعل الله سبحانه حقوق عباده مقدمة لحقوقه فمن قام بحقوق عباده الله كان ذلك مؤدياً إلى القيام بحقوق الله: خدای سبحان حقوق بندگانش را بر حقوق خویش مقدم کرده است و رعایت حقوق مردم به ادای حقوق خدا خواهد انجامید» (تمیمی آمدی، ۱۳۳۷: ۴۸۰).

در بیان شهید مطهری نیز آمده است: «اسلام می‌گوید من پرستشی را که در آن حقوق اجتماعی محترم نباشد، اساساً قبول ندارم. آن وقت یک نمازگزار وقتی می‌خواهد نماز بخواند، اول فکر می‌کند این خانه‌ای که من در آن هستم به‌زور از مردم گرفته‌ام یا نه؟ اگر به‌زور گرفته‌ام، نمازم باطل است، پس اگر می‌خواهد نماز بخواند مجبور است که این خانه را طوری ترتیب

بدهد که برایش حلال باشد یعنی از صاحب اصلی اش خریده باشد و یا صاحب اصلی اش را راضی نگه دارد، فرش زیر پایش همین طور، لباسی که به تن دارد همین طور و حتی اگر حقوقی از فقرا به او تعلق گرفته است، خمس یا زکات آن را باید بدهد و اگر ندهد نمازش باطل است» (مطهری، ۱۳۷۳: ۸۴-۸۳).

*** سهم کردن دیگران در مال خود:** یکی از مهم ترین راه های سهم کردن دیگران در مال خود «زکات و انفاق» است که پیوند عمیقی با نماز دارد. در قرآن کریم، ۲۷ آیه درباره پیوستگی نماز با زکات وجود دارد که در همه آنها واژه «زکات» همراه با واژه «صلاة» آمده است. فرمان به ادای زکات پس از فرمان به نماز، از این روست که نمازگزاری که با برپایی نماز با خدای مَنعم ارتباط برقرار کرد و به او تقرب جست، از خلق خدا غافل نمی شود؛ لازمه غفلت نکردن از خلق، رفع مشکلات آنان و از جمله برطرف کردن فقر و نیازهای مادی و اقتصادی است که با پرداخت زکات و انفاق های مالی رفع می شود (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۴/۱۱۸).

«نماز» رابطه محکمی بین انسان و خدا ایجاد می کند و «زکات» رمز همبستگی های اجتماعی است و این هر دو برای پیروز شدن بر دشمن در کنار یکدیگر لازم هستند؛ زیرا با این دو، روح و جسم مؤمنان نیرومند می شود (مکارم شیرازی، ۱۳۶۶: ۱/۱۱۰). بر همین اساس، زکات یکی از ارکان اسلام است؛ چنانچه پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «لَا تَتِمُّ صَلَاةٌ إِلَّا بِزَكَاةٍ: نماز کامل نمی شود مگر با پرداخت زکات» (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۲۹/۹۶). همچنین امام باقر علیه السلام در این باره فرموده اند: «اسلام بر پنج پایه استوار شده است: گواهی دادن بر یگانگی الله و رسالت محمد صلی الله علیه و آله و اقامه نماز و دادن زکات و حج خانه خدا و روزه رمضان» (ابن بابویه، ۱۴۱۴ق: ۱/۳۰۷)؛ بنابراین نمازگزار راستین کسی است که هم زمان با تلاش برای بهره مندی کامل از آثار یاد خدا در زندگی و تلاش برای دستیابی به فضائل اخلاقی و ارزش های ایمانی و اهتمام برای اقامه نماز و تقویت یاد خدا در دل، از مسائل جامعه غافل نباشد و در روابط اجتماعی، حقوق انسانی و اخلاقی افراد را نادیده نگیرد و با در نظر گرفتن اینکه هر چه دارد از آن خداست، به وظیفه خود در امر زکات و برای تقرب به خداوند به انفاق و کمک به نیازمندان اقدام نماید.

ج) توسعه اخلاق اجتماعی در پرتو نماز

سبک زندگی اسلامی، بن‌مایه‌هایی دارد که «اخلاق» از مهم‌ترین آن‌ها محسوب می‌شود؛ بزرگ‌ترین معلم اخلاق، خود خداوند متعال است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۱۰/۱۳۹) در واقع رفتارهای اخلاقی، ثمره ایمان به توحید و معاد هستند.

مباحث اخلاقی قرآن را می‌توان به چند قسم تقسیم کرد: ۱) مسائل اخلاقی مرتبط با خالق: از قبیل شکر منعم، خضوع در مقابل خداوند، رضا و تسلیم در برابر فرمان او و...؛ ۲) مسائل اخلاقی مرتبط با مخلوق: مانند تواضع و فروتنی، ایثار، فداکاری، محبت، حُسن خلق، همدردی و...؛ ۳) مسائل اخلاقی مرتبط با خویشتن: از جمله پاک‌سازی قلب از هرگونه ناپاکی و آلودگی، تهذیب روح و... (همان: ۱۰۴). تمامی این مسائل اخلاقی در نماز جمع شده‌اند؛ بدین ترتیب که نمازگزار با آداب پیش از نماز، مانند وضو و غسل به پاک‌سازی برون و درون می‌پردازد و در نماز با کمال ادب در محضر خالق خویش حاضر می‌گردد و وقتی در ارتباط با مخلوقات قرار می‌گیرد، ملزم به رعایت اخلاق اسلامی است؛ بنابراین می‌توان گفت اخلاق نیکوی نمازگزار، محصول آداب و ارکان نماز است. طهارت جسمی در آداب نماز، طهارت روح و در نتیجه ایجاد روحیه اخلاق‌محوری نمازگزار را به همراه دارد (خمینی، ۱۳۷۷: ۵۳).

اخلاق اجتماعی به زندگی فردی و اجتماعی انسان معنا می‌بخشد. اخلاق اجتماعی مجموعه رفتارها، کردارها و همچنین بایدها و نبایدهایی است که سازنده روح اجتماعی است و روابط انسان را در سبک زندگی اسلامی تنظیم می‌کند. وقتی اخلاق به صورت مطلق به کار می‌رود، بیشتر اخلاق اجتماعی مدنظر است که به بیان اصول ارزشی حاکم بر روابط اجتماعی انسان می‌پردازد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۳/۲۳). در ادامه برخی از مهم‌ترین نمودهای اخلاق اجتماعی بررسی می‌شود:

* **همبستگی و انضباط اجتماعی:** نماز جماعت سبب ایجاد پیوند عاطفی و معنوی نمازگزاران می‌گردد. این حضور که عامل گسترش مشترکات معنوی است، جمع نمازگزاران را به

همسویی فرا می‌خواند و رشته‌ای است در جهت استحکام اتحاد و همبستگی است. نماز جماعت، عامل نظم و وقت‌شناسی است. حضور مستمر در نماز جماعت، نوعی نظم در زندگی و سایر امور دینی به وجود می‌آورد که به تدریج این نظم در سراسر زندگی گسترده می‌شود؛ زیرا در نماز افکار پراکنده نمازگزار، حول محور یاد خدا تمرکز می‌یابد. در نماز، پیوسته اندیشه متوجه خداست و میزان قبولی نماز، آن مقداری است که با حضور قلب همراه باشد و این‌ها همه، زمانی حاصل می‌شوند که نماز نزد انسان، بزرگ و عظیم تلقی شود (شرفی، ۱۳۷۹: ۱۴). امام صادق علیه السلام در بیانی، جایگاه نماز را نزد شیعیان این‌گونه تبیین فرموده‌اند: «شیعیان ما را در سه چیز بیازمایید: در مواظبت بر اوقات نماز، در نگهداری اسرارشان از دشمنان ما و در همدردی و کمک مالی به برادرانشان» (ابن بابویه، ۱۴۱۴ق: ۱/۱۰۳).

سازگاری، الفت و همگامی با یکدیگر در شئون زندگی، از اصول اجتماعی سبک زندگی اسلامی است که اسلام بدان عنایت ویژه دارد و هرگز نمی‌خواهد یکپارچگی و وحدت جامعه اسلامی دچار تزلزل و تفرقه شود. «اتحاد» لازمه حیات اجتماعی است و عقل و شرع بر این ملازمه، توافق دارند و «تفرقه» راهی به سوی نابودی است و مؤمنان و خردمندان، موظف به ایجاد و حفظ وحدت و پرهیز از تفرقه‌اند:

«وَ اغْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا...» (آل عمران، ۱۰۳) «همگی به ریسمان الهی چنگ زنید و پراکنده نشوید و نعمت خدا را بر خود، به یاد آورید که شما با هم دشمن بودید و او میان دل‌های شما الفت ایجاد کرد و به برکت نعمت او برادر شدید و شما بر لب حفره‌ای از آتش بودید و خدا شما را از آن نجات داد...».

فرهنگ نماز بین گروه‌هایی که دارای هویت‌ها و مرزهای فرهنگی متفاوتی‌اند، بستری مناسب برای تعامل ایجاد می‌کند و بروز تفاهم بین‌گروهی را میسر می‌نماید و با تکرار منظم مبادلات بین‌گروهی، تقویت انسجام در کلیت جامعه در برابر انسجام محلی را محقق می‌سازد. بدین‌گونه «نماز» از اختلالات اجتماعی جلوگیری می‌کند و موجب تعمیق وحدت اجتماعی می‌گردد. هنگامی که مسلمانان رو به سوی یک قبله و با یک نیت و یک زبان و یک هدف، حق

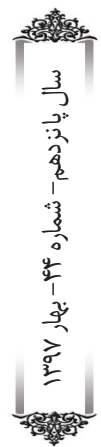
نماز را به جای می آورند، وحدت کلمه نمازگزاران به گوش جهانیان می رسد و باعث شگفتی و حیرت دشمنان اسلام می شود.

*** روحیه جمع گرایی:** در اسلام کمال انسان با حضور در جامعه، قابل تحقق است و حاشیه نشینی به شدت نفی شده است (کلینی، ۱۳۷۳: ۴۹۴/۵). سبک زندگی اسلامی، بر پایه جمع گرایی استوار است؛ زیرا اسلام، دینی جهانی است و بیش از امور فردی بر مسائل اجتماعی تأکید دارد و بیشتر آیات قرآن نیز مربوط به نحوه تعامل و ارتباط انسان با دیگران است و تأکید بسیاری بر انجام اجتماعی مناسک دینی وجود دارد؛ برخلاف سبک زندگی غربی که با وجود اندیشه‌های مادی سکولاریسم و اومانیسم «فردگرایی» رواج شدیدی دارد و یک ارزش تلقی می شود و محوریت سبک زندگی، گزینه و امیال انسانی است و انسان، جامعه را تنها در مسیر امیال خود می خواهد (تشکری، ۱۳۸۱: ۸۴) و در روابط اجتماعی، گرایش به خودمختاری دارد.

نماز، از طریق پیوند انسان با خدا، آدمی را از «خود» فراتر می برد؛ نمازگزار با توجه کردن به خدا، از «خود» رها می شود و از خودشیفتگی نجات می یابد. در عبارات نماز، از صیغه «جمع» به جای «مفرد» استفاده می شود، نظیر «فقط تو را می پرستیم و از تو یاری می طلبیم» «ما را به راه راست هدایت کن» (حمد، ۵ و ۶). روح حاکم بر این عبارات، روح جمع گرایی است. بدین معنا که نمازگزار، تنها برای خود و به نفع خود، چیزی را از خداوند درخواست نمی کند، بلکه او برای «همه» می طلبد و از درگاه خداوند برای همه، آرمانی چون «صراط مستقیم» و توفیق گام نهادن در آن را می طلبد.

۴- بحث و نتیجه گیری

دنایای غرب، الگوی مناسبی برای تعالی فرهنگ انسان ندارد؛ بنابراین باید دستورالعملی مناسب برای تعالی سبک زندگی در نظر گرفته شود. بهترین الگو را آفریننده انسان در قالب دین اسلام به عنوان کامل ترین دین به بشر معرفی کرده است که نماز از جامع ترین تعالیم آن است. نماز زمانی سبب تعالی فرهنگی و اجتماعی می شود که صرفاً عمل ظاهری نباشد، بلکه باطن نماز که با حضور قلب میسر می شود، در نمازگزار متجلی شود، چنانچه روایت شده است که

از نماز، آن میزان پذیرفته می‌شود که با حضور قلب همراه باشد. نکته‌ای که ذکر آن لازم است اینکه برای تحقق و ترویج سبک زندگی اسلامی، اراده جمعی نیاز است و همه باید با همکاری هم، سبک زندگی را تغییر دهند. اگر هر فرد تصمیم به اصلاح سبک زندگی خویش بگیرد و در کنار آن عزم جمعی باشد، سبک زندگی بهبود می‌یابد.

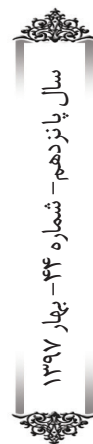
از آنجاکه نماز فریضه‌ای است که هم جنبه فردی و هم جنبه اجتماعی دارد، بنابراین می‌توان برای اصلاح سبک زندگی از نماز بهره برد. سبک زندگی انسان نمازگزار، بر طبق آداب اسلامی و انضباط رفتاری است که بر پایه عبودیت خداوند قرار دارد. نماز همه شئون زندگی: کسب و کار، تحصیل، تفریح، معاشرت، بهداشت، خوراک، معماری و هنر، سخن گفتن، تولید و مصرف، آراستگی ظاهری و... را در مسیر بندگی قرار می‌دهد و صبغه الهی می‌بخشد. نماز، به عنوان خلاصه اصول مکتب اسلام و روشنگر راه مسلمانی که نشان‌دهنده مسئولیت‌ها، تکلیف‌ها، راه‌ها و نتیجه‌هاست و به زندگی انسان، سبک و برنامه می‌دهد و از او تعهد همه‌جانبه در همه ابعاد فرهنگی و اجتماعی می‌خواهد. ابجادی که هر کدام نمونه‌ای از شاخصه‌های سبک زندگی اسلامی محسوب می‌شود و متمایزکننده زندگی انسان مقید از فرد بی‌قید به نماز است. در پرتو نماز، در زمینه‌های احترام والدین و همسر، اشاعه فرهنگ دینی در خانه و آشنایی فرزندان با آموزه‌های دین، خانواده به رشد فرهنگی دست می‌یابد؛ بنابراین اعضای خانواده برحسب این فرهنگ، حقوق یکدیگر را رعایت می‌کنند. با نهادینه شدن این فرهنگ در افراد جامعه و با در نظر گرفتن و رعایت حقوق اجتماعی افراد در نماز، فرد خود را در قبال اجتماع مسئول می‌داند. فرد نمازگزار از طهارت جسم به طهارت روح می‌رسد. همچنین نظم در زندگی او جریان می‌یابد و حیات آن را هدفمند و جهت دار می‌کند؛ بنابراین بستر رشد فضائل اخلاقی در زندگی او فراهم می‌شود و رفتارها و تعاملات افراد با یکدیگر، اخلاق مدار می‌شود.

در زمینه راهکار برای اصلاح سبک زندگی به سمت اسلامی شدن، لازم است از همان ابزاری استفاده شود که از طریق آن، زندگی مردم به انحراف کشیده می‌شود، یعنی «رسانه» اعم از

شبکه‌های ماهواره، اینترنت و سینما تا ابعاد فرهنگی و اجتماعی زندگی بهبود یابد. مقام معظم رهبری انتظار خود برای اصلاح سبک زندگی را این‌گونه متذکر شده‌اند که اهل فکر و اهل نظر در مراکزی که می‌توانند و اهلیت و صلاحیت این کار را دارند، باید در این زمینه‌ها کار و مطالعه کنند. دچار سطحی‌نگری و ظاهرگرایی نشوند، دچار سکولاریسم پنهان نشوند و همهٔ موانع را از سر راه بردارند و فرهنگ ممتاز و متعالی و باشکوه اسلامی را جهانی کنند.

Archive of SID

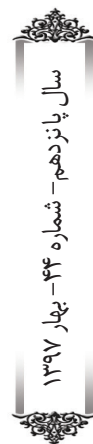

منابع

- قرآن مجید، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- ابن بابویه قمی، محمد بن علی (مشهور به شیخ صدوق) (۱۴۱۴ق). الخصال. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، چاپ چهارم.
- ازگلی، محمد (۱۳۹۱). «درآمدی بر گونه شناسی و تعریف تعالی منابع انسانی در برخی مکاتب بشری». دوفصلنامه پژوهش های مدیریت منابع انسانی دانشگاه جامع امام حسین (ع)، ۴، (۲)، ۱۵۱-۱۸۱.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۳۷). غررالحکم و درر الکلم. تهران: بی نا، چاپ چهارم.
- تشکری، زهرا (۱۳۸۱). زن در نگاه روشنفکران. قم: طه.
- توسلی، غلام عباس (۱۳۷۳). نظریه های جامعه شناسی. تهران: سمت، چاپ چهارم.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). شریعت در آینه معرفت. قم: اسراء.
- (۱۳۹۰). تفسیر تسنیم. قم: اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۳ق). وسائل الشیعه. بیروت: دار الاحیاء تراث العربی.
- خامنه ای، سید علی (۱۳۸۳/۱/۲). بیانات مقام معظم رهبری مدظله العالی. حرم مطهر رضوی.
- (۹۱/۷/۲۳). بیانات مقام معظم رهبری مدظله العالی.
- (۱۳۷۷/۱۰/۲۸). بیانات مقام معظم رهبری مدظله العالی، دیدار عمومی به مناسبت عید فطر.
- (۱۳۸۸/۱۱/۶). بیانات مقام معظم رهبری مدظله العالی.
- (۷۰/۷/۶). پیام مقام معظم رهبری، اولین اجلاس سراسری نماز.
- خمینی، سید روح الله (۱۳۷۲). اسرار نماز. تهران: نشر آثار امام خمینی (ره).
- (۱۳۷۷). آداب الصلاة. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

- (۱۳۷۸). صحیفه نور. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغتنامه، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رضوی زاده، نورالدین (۱۳۸۶). بررسی تأثیر مصرف رسانه‌ها بر سبک زندگی ساکنان تهران. تهران: نشر پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت ارشاد اسلامی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۵۴). نقد ادبی. تهران: امیرکبیر.
- شرفی، محمدرضا (۱۳۷۹). «مبانی و آثار روان‌شناختی نماز». ماهنامه تربیت، وزارت آموزش و پرورش، شماره ۱۶.
- طباطبایی بروجردی، سید حسین (بی تا). جامع احادیث الشیعه فی احکام الشریعه. قم: المطبعة العلمية.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۲). تفسیر المیزان. تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ پنجم.
- طبرسی، فضل بن الحسن (۱۳۳۳). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، لبنان: صیدا مطبعة العرفان.
- غزالی، محمد (۱۳۸۵). احیاء علوم الدین، تهران: امیرکبیر.
- فاضلی، محمد (۱۳۸۲). مصرف و سبک زندگی. قم: صبح صادق.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۳). اصول کافی. ترجمه محمدباقر کوه‌کمره‌ای. تهران: اسوه، چاپ دوم.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق). بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- محجوب، محمدجعفر (۱۳۷۶). سبک خراسانی در شعر فارسی. تهران: دانش‌سرای عالی.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۴۱۶ق). میزان الحکمه. قم: دارالحدیث، چاپ دوم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳). گفتارهای معنوی. تهران: صدرا، چاپ چهاردهم.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۶). تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- (۱۳۷۷). اخلاق در قرآن. قم: مدرسه امام علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام.
- مهدوی کنی، محمدسعید (۱۳۸۷). دین و سبک زندگی. تهران: دانشگاه امام صادق

علیه السلام.

- نراقی، مهدی (۱۳۸۴). جامع السعادات، ترجمه سید جلال الدین مجتبوی. تهران: حکمت،

چاپ هفتم.

- نوری، حسین (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل. قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.